

УДК 930.2/.85:[27-9+008(=161)"653"]:001.8-051"18/20"
DOI: 10.30970/sls.2019.68.3073

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ПІВДЕННО-СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ РЕЛІГІЙНО-КУЛЬТУРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ЧАСІВ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ОГЛЯД ОСНОВНИХ ПІДХОДІВ

Ігор ШПИК

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000
Інститут славістики
Кафедра історії Центральної та Східної Європи
e-mail: i-shpyk@ukr.net*

Стаття містить послідовний опис й аналіз як цілісних періодизаційних схем, так і окремих хронологічних маркерів південно-східнослов'янських відносин у рамках середньовічної Східнохристиянської цивілізації, вироблених та вдосконалюваних філологами, істориками та мистецтвознавцями з кінця ХІХ й аж до початку ХХІ ст. Окрема увага приділена незаслужено призабутим і досі практично не введеним у широкий науковий обіг напрацюванням українських учених з цієї проблеми. У контексті пропонованого рефлексивного аналізу окреслено першочергові завдання, покликані чіткіше проявити головні етапи, а заодно характер і закономірності взаємодії культур південних та східних слов'ян, сформованих на візантійській основі.

Ключові слова: періодизаційні схеми, релігійно-культурні відносини, Середньовіччя, південні та східні слов'яни, Русь, Болгарія, Сербія.

Останні віки першого тисячоліття для слов'янських народів були часом великого духовного переродження, що почалося зі зречення від язичництва, а завершилося створенням нової, основаної на східному християнстві системи релігійно-культурних відносин. І хоча в південних та східних слов'ян ці епохальні трансформації відбувалися несинхронно, з понад столітнім розривом, все ж вони мали спільні джерела, однотипний характер й однакову спрямованість. Зрештою, відносно швидко, вже на зламі Х–ХІ ст., обидві гілки слов'янства на стиках своїх культур міцно зрослися й надалі плідно взаємодіяли, підтримували та підживлювали одна одну, становлячи надзвичайно потужний механізм розвитку Східнохристиянської (Візантійсько-слов'янської) цивілізації.

Поглиблення й увиразнення уявлень про південно-східнослов'янську релігійно-культурну взаємодію у Середньовіччі потребує глибокої наукової рефлексії, комплексного осмислення усіх напрацювань, насамперед з позицій сучасних методологічних підходів. А попрацювати тут є над чим, позаяк на рівні вузьких спеціалізацій, кодикології, філології, палеографії, мистецтвознавства зроблено багато, натомість, в узагальненні результатів цих різноаспектних вивчень істотних зрушень так і не відбулося, що, звісно ж, не дає можливості створити чіткішу картину означеного процесу як цілості, у русі й розмаїтті проявів. Найважливішим кроком у цьому напрямі має стати вироблення загальної періодизації з урахуванням визначальних явищ не лише книжно-літературного життя, а й усіх інших сфер релігійно-культурних відносин між південними та східними слов'янами.

З огляду на обширність теми, задекларованої у заголовку пропонованої статті, варто зауважити, що автор не ставить собі за мету глибоко і всебічно проаналізувати усі дослідження, в яких більшою чи меншою мірою визначено хронологію основних етапів середньовічних релігійно-культурних відносин між православними слов'янами. Таких публікацій чимало, до того ж, часове маркування розглядуваного процесу в них здебільшого збігається з уже ustalеними періодизаціями (інколи частково модифікованими прив'язуванням до переломних періодів історії балканських країн або Русі чи врахуванням окремих особливостей самого процесу взаємодії). Важливо підкреслити й те, що йдеться не про якусь одну сферу вказаної взаємодії – мову, книжність, літературу, образотворче мистецтво, музику тощо, а про спробу її цілісного осягнення в багатовіковій історичній перспективі. Це надзвичайно складне завдання, яке, відповідно, вимагає об'ємної праці – монографії або, принаймні, серії статей. Відтак, об'єктом даного розгляду стали лише ті наукові праці, які найбільше причинилися до розробки, доповнення, конкретизації чи зміни періодизації південно-східнослов'янських взаємин загалом або ж окремих її складових, а також ті, що містять важливі міркування і зауваги стосовно датування основоположних явищ вказаного процесу.

На сьогоднішній день є велика потреба в комплексному аналізі напрацювань з проблеми періодизації міжслов'янської взаємодії в східнохристиянському світі, позаяк такі рефлексії практично відсутні. Свого часу лише В. Мошин (1963) зробив спробу систематизувати результати досліджень у цій царині, але його увага була зосереджена головню на літературних зв'язках X–XV ст. Наприкінці 90-х років А. Мілтенова (1999) опублікувала невелику розвідку, в якій виклала низку цінних спостережень щодо виокремлення основних періодів болгарсько-руських книжно-літературних взаємовідносин.

Ще в середині–другій половині XIX ст. вчені-славісти, дослідники книжності, літератури, а також інших аспектів церковного й релігійно-культурного життя південних і східних слов'ян, зокрема П. Й. Шафарик¹ (1848), Ю. Венелін² (1856), єпископ Макарій (Булгаков)³ (1857), І. Срезневський⁴ (1967) та ін., усвідомили і закріпили на практиці важливу методологічну істину – поглиблені студії культур Slavia Orthodoxa неможливі без їх зіставлення, порівняння і, що найважливіше, розгляду в загальноцивілізаційному контексті.

¹ У доповіді, виголошеній 25 листопада 1847 р. на засіданні Королівського чеського наукового товариства, П. Й. Шафарик відзначив, що багатство слов'янської рукописної спадщини XI–XII ст., збереженої у південних слов'ян – болгар і сербів, а також на Русі, можна пояснити лише в контексті просвітницької діяльності св. Кирила і Мефодія. Саме тому дослідник особливу увагу звертає на міжслов'янські, в тому числі південнослов'янсько-руські, книжно-літературні зв'язки і взаємовпливи (Шафарик, 1848, с.2, 22).

² Ю. Венелін доводив “єдинородство” “Росовъ и Болгаръ” в ранні періоди їхньої історії. Після християнізації Русі вчений констатував наявність тісних русько-болгарських культурних відносин: “Нѣкогда Мало-Россы, между коими и Несторъ [літописець. – І. Ш.], облекли свои сочиненіе въ Болгарскія формы” (Венелін, 1856, с.196).

³ Єпископ (згодом митрополит) Макарій (Булгаков) у першому томі своєї “Истории Русской церкви” виділив проблему русько-болгарських церковних та релігійно-культурних відносин, обґрунтувавши її неабияку значущість (1857, с.171–174).

⁴ І. Срезневський, здійснивши послідовний і ретельний огляд матеріалів для вивчення слов'янсько-руської палеографії, у підсумку зазначив, що основна робота ще попереду: “...Частные изслѣдованія и соображенія должны быть сведены въ общіе выводы, которые бы окончательно рѣшили вопросы – о началѣ письменности у Славянъ вообще и на Руси въ особенности, о взаимномъ отношеніи, касательно древности, двухъ главныхъ азбукъ, кириллицы и глаголицы, о видоизмѣненіяхъ письма у Славянъ югозападныхъ и Русскихъ по времени и по разнымъ мѣстностямъ, объ отличіяхъ памятниконъ письменности разныхъ вѣтковъ, и т. д.” (1867, с.115).

Відгоді все більше фахівців різного профілю – принагідно чи спеціально – висвітлювали питання південно-східнослов'янських зв'язків часів Середньовіччя, відкриваючи нові факти, головню в сфері книжності й літератури (див.: Шпик, 2014, с.10–14). Проте цілісна постановка цієї проблеми відбувалася вкрай повільно – це пояснюється, зокрема, розрізненістю і фрагментарністю фактів, що не давало можливості побачити єдиний масштабний процес міжслов'янської культурної взаємодії. Для цього необхідно було значно розширити пошуково-дослідницькі горизонти, з позицій міждисциплінарного підходу охопити не тільки весь візантійсько-слов'янський релігійно-культурний простір, а й суміжних цивілізацій. У XIX ст. наука, звісно ж, не була на це спроможна. Але брак методологічних інновацій компенсувався дослідницькою інтуїцією, спостережливістю та аналітичним мисленням, результатом яких ставали сміливі гіпотези, що поступово генерували цілісне концептуальне бачення означених відносин.

До появи нового напрямку наукового пошуку найбільше причинився професор Санкт-Петербурзького університету А. Соболевський. У 1894 р. він підготував і оприлюднив доповідь про південнослов'янський вплив на писемну культуру Русі в XIV–XV ст., в якій, зокрема, зазначив:

“Якщо ми порівняємо наші рукописи середини XV ст. з південнослов'янськими XIV–XV ст., то помітимо їх вражаючу подібність. Різні види нашого молодшого півуставу в найдрібніших деталях подібні до південнослов'янського півуставу. Орнамент, який його супроводжує – той самий, який зустрічається разом з південнослов'янським півуставом. Орфографія наших рукописів середини XV ст. є відображенням орфографії південнослов'янських (точніше середньоболгарських) манускриптів, а особливості їхньої мови – відображенням особливостей середньоболгарської мови. Зрештою, наші тексти середини XIV–XV ст. є не чим іншим, як копіями південнослов'янських текстів XIV–XV ст.” (1894, с.8)

Свої спостереження А. Соболевський підсумував лаконічним, але разом з тим надзвичайно вагомим, фундаментальним висновком: “Зрозуміло, що між серединою XIV і серединою XV ст. руська писемна культура потрапила під дуже сильний вплив південнослов'янської і, врешті-решт, підкорилась цьому впливу” (1894, с.8). Таким чином, в історії східнослов'янської книжності й літератури дослідник виділив період “другого південнослов'янського впливу”.

Відкрите явище А. Соболевський пов'язав з аналогічним впливом, що відбувався в культурі Київської Русі, підкресливши закономірність зв'язків двох споріднених книжно-літературних традицій – південно- та східнослов'янської. У тяглому процесі цієї взаємодії він виділив три основні етапи: 1) X–XI ст. – від “зародження руської літератури від південнослов'янської (давньоболгарської) літератури” до завоювання Болгарії візантійцями, коли “живі відносини спершу ослабли, а потім майже припинилися”; 2) XI–перша половина XIV ст. – час відчуження, коли обидві літератури розвивалися незалежно одна від одної; 3) середина XIV–середина XV ст. – наступний (другий) південнослов'янський вплив на східнослов'янську книжність і літературу (Соболевський, 1894, с.8–16).

Твердження А. Соболевського про два широкомасштабні проникнення південнослов'янських книжно-літературних досягнень на руські землі невдовзі стало загально-визнаною істиною, навколо якої почало викристалізовуватися цілісне концептуальне бачення розвитку східнослов'янських культур та їх зв'язків з південнослов'янськими.

Невдовзі уявлення про південно-східнослов'янські релігійно-культурні відносини були істотно розширені в дослідженнях М. Сперанського (1896), який простежив потужний

східнослов'янський вплив у книжності й літературі болгар та сербів у XVI–XVII ст. Трохи згодом, у 20-х роках XX ст., здійснивши порівняльно-текстологічне вивчення творів, поширених як у східних, так і в південних слов'ян (“Служби Борису і Глібу”, “Слова про закон і благодать”, “Притчі про білоризця” та “Притчі про сліпця і хромця” Кирила Туровського, “16 слів Григорія Богослова”, “Палей історичної”, “Повісті про взяття Царгорода латинянами” й інші), він дійшов висновку про існування такого ж впливу і в попередні періоди, зокрема в XI–XII і навіть у XIV–XVI ст. (Сперанский, 1960). Таким чином, схему Соболевського було істотно скориговано. В її розширеній візії значне місце відводилося міжслов'янській творчій взаємодії та стверджувалася безперервна циркуляція книжно-літературних творів у східнохристиянському світі.

На початку XX ст. цією тематикою зацікавилися й українські науковці. З-поміж них одним із перших, хто зайнявся її вивченням, був В. Гнатюк. У його статті “Зносини українців із сербами” (1906) систематизовано чималий обсяг відповідних джерельних відомостей, здебільшого дуже фрагментарних і розрізнених. Будучи обізнаним зі згаданою працею А. Соболевського, автор все ж не скористався наявними у ній розробками, а цілеспрямовано намагався сформулювати своє бачення. Насамперед, дослідник визначив верхню та нижню межі цих відносин – XI і XVIII ст., стверджуючи, що впродовж восьми століть вони мали незмінну основу: “Тим, що зв'язувало їх [українців та сербів] була спільна православна віра, спільна літературна й книжна традиція, а представником їх було духовенство, яке раз у раз стикало ся з собою і піддержувало себе та підпомагало себе взаємно при участі визначних світських людей, якими були заможні дворяни, князі, гетьмани, королі, царі” (Гнатюк, 1906, с.373). Далі В. Гнатюк виділив “два визначні напрями” у стосунках сербів і українців: “Перший напрям, що трівав більше від XI – [до. – І. Ш.] XIV ст., був той, коли старі Русини шукали помочи у полудневих побратимів, головню Сербів. Від Сербів діставали вони церковну літературу, духовників, а їх афонська колонія діставала навіть матеріальну поміч” (Гнатюк, 1906, с.373). На другому етапі ситуація стає кардинально іншою. Москва перебрала на себе роль “опікунки православних”, відтак, з кінця XV ст. південні слов'яни звертаються до неї з проханнями про матеріальну допомогу. З XVI ст. сербські священнослужителі уже регулярно мандрували до Москви, звичайно ж, через українські землі. Отже, В. Гнатюк розробив першу українську, оригінальну, хоча й дещо спрощену періодизаційну схему історії південно-східнослов'янських взаємин, яка охоплювала Середньовіччя і Ранньомодерний час та виділяла Україну як важливого учасника східнохристиянської релігійно-культурної взаємодії.

Чималу увагу південно-східнослов'янським відносинам приділяв також М. Грушевський. У своїх фундаментальних студіях “Історія України-Руси” та “Історія української літератури” він глибоко та комплексно осмислив їх основні прояви, пристосовавши до української історії висновки А. Соболевського про так званий другий південнослов'янський вплив та М. Сперанського – про зворотний східнослов'янський вплив на південнослов'янську книжність і літературу в XII–XVI ст. Він не тільки органічно вписав їх у контекст релігійно-культурного життя середньовічної України, а й, на протигагу російській історіографії, переконливо довів, що в Середньовіччі українські землі перебували в центрі інтенсивних міжкультурних відносин, а не на їх маргінесі.

Виділення М. Грушевським хронологічних відтинків у цьому процесі стало результатом його тривалої кропіткої роботи з узагальнення величезного історіографічного та джерельного матеріалу. Він постійно намагався розширити свої погляди, вибудувати якомога виразніше концептуальне бачення як загалом цієї проблеми, так й окремих її аспектів. Зокрема, у третьому томі “Історії України-Руси” X–XI ст. окреслені як період,

коли на Русі, окрім представників візантійського духовництва, найімовірніше, розгортали свою діяльність і болгарські священнослужителі. Вчений стверджував виняткову важливість перенесення на східнослов'янські землі творів болгарської перекладної літератури, які й заклали основу для зародження місцевої християнської культури (1992, с.461–464). Згодом цей виклад був конкретизований у другому та п'ятому томах “Історії української літератури” (1993, с.32, 34–35, 40, 47; 1995b, с.11). На його думку, середина XI ст. стала переломним часом, оскільки саме тоді Болгарія втратила свій культурний потенціал, а Сербія ще не набула його, відтак, руські землі, завдяки старанням константинопольського патріарха, активніше прилучаються до візантійського релігійно-культурного життя (1995b, с.11). Стосовно XII–XIII ст. – М. Грушевський підтримав доводи М. Сперанського про зворотний вплив руської книжності й літератури на південнослов'янську (болгарську та сербську) (1995b, с.11). Другу половину XIV–середину XVI ст. історик відзначив як час інтенсивного збагачення давньоукраїнської книжно-літературної спадщини творчими надбаннями Болгарії та Сербії (1995a, с.342–343). Втім, він дуже обережно і виважено оцінював значення цих впливів для загального духовного розвитку тогочасної України, вважаючи їх яскравою ознакою занепаду і стагнації вітчизняного книжно-літературного життя, яке було майже цілковито зосереджене на запозиченні та копіюванні чужої творчості замість розвитку своєї.

Описи основних проявів південно-східнослов'янських книжно-літературних зв'язків містяться й у відомій тритомній “Історії української літератури” М. Возняка (Львів, 1920–1924). Систематизуючи величезний фактичний матеріал, він передовсім визначився з загальною періодизацією українського історико-літературного процесу, виділивши у ньому три доби: давню, середню і нову. Нижньою межею першого періоду вказано X ст. – час офіційного запровадження на Русі візантійського християнства, разом із яким на український ґрунт потрапили перші паростки письменства. При цьому літературознавець підкреслив особливу роль південних слов'ян (болгар): “Візантійський вплив доходив на Україну не тільки безпосередньо, але ще в більшій мірі посередньо – через Південну Слав'янщину [...]. По прийнятті християнства з Болгарії болгарське перекладне й оригінальне письменство поплило широкою хвилею на Україну” (Возняк, 1920, с.40, 49). Після ж завоювання Болгарії Візантійською імперією (XI ст.) “живі зносини України з південною Слав'янщиною зразу ослабли, пізніше сливе зовсім перервалися” (Возняк, 1920, с.65).

Дотримуючись уже усталених в історіографії висновків, М. Возняк окреслив середину XIV ст. як час відродження активного спілкування східних слов'ян, у тому числі українців, з Константинополем й Афоном; а завершення цього віку – початком нового південнослов'янського (болгарського і сербського) впливу на українську та й на всю східнослов'янську літературу (1920, с.66, 265–268). Кінець XV ст. він назвав завершальним рубежем цієї доби і таким чином продемонстрував глибоке розуміння і тонке відчуття історичних обставин. На його думку, саме тоді культура України (та Білорусі) почала поволі зріти, відходячи від візантійсько-південнослов'янської основи, формуючи “окреме літературне обличчя” та переорієнтовуючись на Західну Європу (Возняк, 1920, с.30–31). Тоді ж остаточно закріпився розкол між українсько-білоруським та московським книжно-літературним життям. Трактуювання кінця XV–початку XVI ст. як переломного часу й наведені М. Возняком на користь цього аргументи є надзвичайно вагомими і, на нашу думку, цінними навіть у контексті сучасних досліджень, оскільки з них випливає логічний умовивід, що на початку XVI ст. на перший план остаточно вийшли ті тенденції суспільно-політичного, церковного та релігійно-культурного життя, проблиски яких

спостерігалися ще в XIV ст. й особливо у XV ст. Адже розмежована політичними кордонами киево-руська книжно-літературна спадщина дедалі більше породжувала самостійні творчі виміри, в яких її візантійсько-південнослов'янський компонент сприймався та переосмислювався уже зовсім по-різному. Відносини Західної, Південно-Західної та Північно-Східної Русі з південними слов'янами теж мали свої відмінності, причому подеколи дуже суттєві.

З середини 40-х років XX ст. в СРСР відбувалося доволі стрімке зростання наукового інтересу до історії південно-східнослов'янських зв'язків. Його неабияк стимулювала тогочасна політична кон'юнктура: зверхність Москви над країнами Центрально-Східної Європи ставила на порядок денний витворення нових історичних міфів, які мали актуалізувати й закріплити в колективній свідомості уявлення про глибокозакорінені традиції "співпраці й взаємодопомоги країн соціалізму", "інтернаціональної солідарності" та "дружби народів".

Своєрідним науковим підґрунтям для таких студій стала монографія Н. Державіна, яка вийшла друком у 1944 р., коли Червона армія активно "визволяла" братні народи. Автор презентував стислий огляд, цілісну панораму майже тисячолітньої тягlosti болгарсько-руських (російських) культурних зв'язків. Втім, у виокремленні ключових періодів він оригінальності не проявив, а лише узагальнив найголовніші історіографічні напрацювання: зародження цих відносин датував X ст., а їх поворотним моментом назвав візантійське поневолення Болгарії в XI ст. та втрату нею своєї цивілізаторської місії по відношенню до інших слов'янських народів; після цього виділив другу половину XIV–XV ст. – час, коли болгарська культура знову відіграла провідну роль у культурному житті східних слов'ян; врешті, відзначив, що з XVI ст. вплив Росії на болгарську літературу поступово посилювався, аж поки в 30-х роках XIX ст. не став вирішальним фактором її розвитку (Державин, 1944, с.60–66).

У 1947 р. Інститут слов'янознавства АН СРСР видав "Слов'янський збірник", передмову до якого академік В. Пічета розпочав з обґрунтування й окреслення пріоритетного напрямку історичних досліджень: "У великій визвольній боротьбі проти німецьких загарбників зростає й укріплюється співдружність слов'янських народів". Тож цілком логічно, що міжслов'янські відносини – тема більшості статей збірника, причому в них послідовно охоплені всі основні історичні періоди – від найдавніших часів і до початку Першої світової війни. І це не випадково, бо головною їх метою було, очевидно, створення концептуальної канви, що мала б стати взірцевою для подальших студій. Фундаментальною в цьому плані стала праця М. Тіхомірова "Історичні зв'язки російського народу з південними слов'янами від найдавніших часів до середини XVII ст." (1974). Систематизувавши величезний джерельний матеріал та підсумувавши історіографічний доробок XIX–першої половини XX ст., учений створив загальну схему перебігу південно-східнослов'янських взаємин, в якій вони виводилися ще з перших століть нашої ери і в усі подальші часи показувалися як прояви споконвічної спорідненості слов'янських народів у руслі єдиного, безперервного та багатогранного процесу. Свій виклад М. Тіхоміров здійснив за періодами, які цілком відповідають основним етапам поступу руської, згодом російської культури та державності: 1) I/II–VIII ст. – формування, розвиток та розпад первісної слов'янської спільності; 2) VIII–середина X ст. – від консолідації східнослов'янських племен і виникнення Русі до походів Святослава на Болгарію (968 і 969 рр.); 3) кінець X/XI–перша половина XIII ст. – від запровадження й утвердження християнства і до монгольської навали; 4) друга половина XIII–середина XV ст. – відродження Русі й потужний південнослов'янський вплив на її культуру; 5) XVI–XVII ст. – перехід й остаточне закріплення головної ролі у цих взаєминах за Московською державою, яка в

той час все більше виступала як опікунка православних народів, поневолених Османською імперією (Тихомиров, 1947).

Попри значну кількість неузгодженостей і дискусійних моментів, таке хронологічне структурування історичних зв'язків між південними та східними слов'янами тривалий час зберігало статус офіційного. Ним керувалися не лише російські, а й українські та болгарські історики, які різнобічно досліджували цю проблему, створювали узагальнюючі праці.

Слідом за Н. Державіним та М. Тихомировим, спробу панорамного висвітлення південно-східнослов'янських взаємин як багатовекторного, але тяглого історичного процесу здійснив болгарський історик І. Снегаров у двох монографіях: "Духовно-культурні зв'язки між Болгарією та Росією в середні віки (X–XV в.)" (1950) та "Культурні й політичні зв'язки між Болгарією та Росією у XVI–XVIII ст." (1953). Дотримуючись в основному схем А. Соболевського і М. Тихомирова, він вніс у них свої суттєві корективи, почасти адаптувавши їх до історії Болгарії і, що важливо, зваживши на особливості її зв'язків з Руссю та інерційну післядію, що подеколи проявлялась у вигляді розтягнутих у часі впливів, в основному в книжно-літературній сфері. Вихідним моментом розвитку міжслов'янської взаємодії І. Снегаров вважав антську "єдинородну спільність" (IV–початок VII ст.), яка згодом розділилася між двома державами – Болгарією і Київською Руссю (1950, с.8–9). X–XI ст. виділені ним як перший етап болгарсько-руських релігійно-культурних відносин. Наступний період припадає на XII–XIV ст., коли ці зв'язки, за словами вченого, продовжували підтримуватись і навіть доповнювалися політичними контактами, а монгольське ярмо послабило їх, але не перервало (1950, с.45). І завершальною фазою середньовічних болгарсько-руських відносин став "другий південно-слов'янський вплив", видатними провідниками якого були руські митрополити Кипріяні і Григорій Цамблак, болгарі за походженням. Поступове зміцнення й піднесення міжнародного авторитету Московії, зростання її впливу на південних слов'ян І. Снегаров пов'язував з новою епохою, яка розпочалась у XVI ст.

Після публікації названих праць академіка І. Снегарова наукове зацікавлення болгарсько-російськими і загалом південно-східнослов'янськими зв'язками періоду Середньовіччя у Болгарії почало стрімко зростати. Багато дослідників зосередило увагу на різних, часто мало або зовсім не вивчених сферах церковного та релігійно-культурного життя, наводячи нові факти цієї взаємодії, істотно доповнюючи та в непоодиноких випадках переосмислюючи її. Ретельно вивчалася діяльність видатних провідників означеного міжслов'янського спілкування, досліджувалися центри, а також прояви як безпосередніх контактів, так і складних різномірних творчих впливів у найголовніших сферах тогочасної культури – книжності й літературі, рукописній орнаментіці, образотворчому мистецтві, церковній музиці тощо. З-поміж них найбільш розробленим і, відповідно, цілісно реконструйованим був, знову ж таки, процес книжно-літературної взаємодії, позаяк болгарські вчені активно використовували доробок російської славистики XIX–середини XX ст. Тож закономірно, що саме в цій ділянці ініціювався перегляд базових моментів наявної періодизаційної системи.

Одним із перших болгарських філологів-славистів, який намагався цілісно досягнути південно-східнослов'янську книжно-літературну взаємодію, був Б. Ст. Ангелов. Висновки М. Сперанського про міграцію руської книжності на Балкани та її активне засвоєння південнослов'янськими (болгарською і сербською) культурами він підкріпив результатами Болгарії – кінець XIV ст., Б. Ст. Ангелов розділив ці впливи на два етапи – XI–XIV ст. та XV–XVIII ст. (1955; 1956). Крім того, вчений піддав критиці традицію датувати зародження болгарсько-руської книжно-літературної взаємодії кінцем X ст., навівши низку ва-

гомих доводів існування тісних і плідних релігійно-культурних зв'язків Русі з Болгарією ще до офіційного прийняття нею християнства (Ангелов, 1958).

Для поглибленого вивчення південно-східнослов'янських літературних зв'язків надзвичайно цінними стали концептуальні положення, окремі спостереження і висновки, висловлені на IV Міжнародному з'їзді славистів (Москва, 1958). У доповідях Н. Гудзія і Д. Ліхачова, а також у виступах В. Велчева, Е. Георгієва та В. Мошина стверджувалась необхідність подолання спрощеного трактування співвідношення культурних, передовсім книжно-літературних, надбань Русі та південнослов'янських країн, принагідно заторкувались і питання періодизації південно-східнослов'янських літературних відносин у контексті нових результатів досліджень, методологічних підходів, гіпотез та припущень (Гудзій, 1958; Лихачев, 1958; IV Международный съезд славистов..., 1962, с.41–43, 58–60, 62–64). Так, Н. Гудзій, відзначивши головну роль Болгарії у виникненні й розвитку літератури Київської Русі, реанімував висунуту в 1928 р. М. Сперанським гіпотезу про те, що пам'ятки болгарської книжності потрапляли на Русь задовго до 988 р. (1958, с.36–37), хоча поклик на статтю Б. Ст. Ангелова, присвячену початковому етапу русько-болгарських відносин, вочевидь, засвідчує, що саме вона остаточно переконала автора доповіді в необхідності зміни усталеного уявлення про витoki процесу активного південно-східнослов'янського спілкування на ґрунті християнської релігії.

Коментуючи реферат Н. Гудзія, Е. Георгієв зауважив, що всі поставлені питання, пов'язані з освоєнням східними слов'янами південнослов'янських книжно-літературних надбань, можна краще пояснити з допомогою чіткої періодизації, яку принагідно й намітив: 1) контакти між південними та східними слов'янами до Кирила і Мефодія (на думку науковця, вже тоді існувала мова міжкультурного спілкування слов'ян); 2) період створення Кирилом і Мефодієм слов'янської писемності (тут він висловив припущення, що праці Кирила і Мефодія потрапили як у Болгарію, так і на Русь до смерті Мефодія, тобто до 885 р.); 3) розквіт болгарської літератури, здобутки і досягнення якої згодом перейшли на Русь (IV Международный съезд славистов..., 1962, с.85–86).

Д. Ліхачов наголосив на потребі всебічного дослідження “другого південно-слов'янського впливу” в широкому контексті як невід'ємної й органічної складової єдиної широкомасштабної культурної взаємодії – і міжслов'янської, і візантійсько-слов'янської. На його думку, в XIV–XV ст. Візантія, південно- та східнослов'янські країни, а також Кавказ і певною мірою Мала Азія переживали Передвідродження, яке найвиразніше проявилось у сфері літератури, мистецтва, філософсько-богословської думки. Подібно до того, як видатні гуманісти епохи Ренесансу в Італії почали активно вивчати античну спадщину, так і православнослов'янські, передовсім болгарські, церковні та релігійно-культурні діячі XIV ст. звернулися до своєї класичної старовини – спадщини святих Кирила і Мефодія та їхніх учнів (Лихачев, 1958, с.50–51; Слово на акад. Дмитрий Лихачов..., 2006, с.7). Цей інтелектуальний рух сприяв інтеграції різних сфер культури, встановленню між ними прямих причинно-наслідкових зв'язків, оскільки “без вивчення образотворчого мистецтва в загальнокультурному аспекті неможливо зрозуміти сутність давньої літератури” (Лихачев, 1958, с.44, 51). Тобто, лише комплексний розгляд головних сфер східнохристиянського релігійно-культурного життя може забезпечити розкриття характеру та визначення специфіки духовного розвитку православнослов'янських народів й особливостей перебігу їх взаємодії, в тому числі конкретизацію хронологічних меж та вдосконалення періодизаційної системи.

Теоретико-методологічний потенціал доповіді Д. Ліхачова та її внесок у відкриття перспектив нових наукових студій одразу ж були високо оцінені науковцями. Під час її бурхливого обговорення болгарський учений В. Велчев зазначив:

“Якщо ми маємо безсумнівні дані про історичні взаємодітки, про контактні зв'язки між Росією і Болгарією, то потрібно говорити і про генетичну спільність, про явище, породжене історичним взаємодіткою руського письменства з болгарським. А коли постає питання саме про такий генезис явищ, то виникає також питання про їх хронологію, питання про те, звідки раніше починає йти вплив однієї країни на іншу, що саме одна країна внесла в культуру іншої, як цей внесок змінився під впливом місцевих тенденцій розвитку (хоча подібних, але таких, що перебувають на різних етапах), що стало результатом цього всього”. (IV Міжнародний съезд славистов, 1962, с.59)

Під впливом резонансних у славістичному середовищі ідей Н. Гудзія і Д. Ліхачова дослідники почали застосовувати, хоча й не завжди послідовно, міждисциплінарний підхід, який уможливив постановку нових дослідницьких завдань і, зрештою, появу цікавих й оригінальних висновків. Зокрема, В. Мошин у своїх статтях “До історії російської та південнослов'янської писемних культур” (1958), “Про періодизацію русько-південнослов'янських літературних зв'язків X–XV ст.” (1963) намагався паралельно аналізувати й систематизувати результати вивчення окремих галузей культури (літератури, мови, письма, орнаментики) південно- та східнослов'янських народів. Ще однією його інновацією стало використання системно-структурного методу дослідження літературних взаємин між південними та східними слов'янами, з допомогою якого він зумів вдало пов'язати зміну літературних течій на східнохристиянських просторах не лише з тими чи іншими культурними впливами, а й із конкретними умовами історичної реальності в низці послідовних періодів.

Розробляючи своє бачення періодизації південно-східнослов'янських книжно-літературних зв'язків, В. Мошин керувався передовсім методологічним положенням В. Жирмунського про впливи як категорію історичну, оскільки вони завжди пов'язані з конкретно-історичною ситуацією, а відтак, можуть бути визначені хронологічно (Мошин, 1963, с.28). Відповідно, учений поставив перед собою завдання показати культурно-історичну еволюцію та життя суспільства в їх органічному зв'язку як тло для міжнародної, а саме міжслов'янської, творчої взаємодії:

“У світлі цього зовнішньоісторичного фактора історія літературних взаємовпливів між південним і східним слов'янством уявляється не у вигляді прямолінійного безперервного процесу однакового, спільного розвитку, а у вигляді хвиль впливу з обох боків, що змінюють одна одну; хвиль, які в окремі історичні моменти викликали поживлення літературної діяльності на Русі або на Балканах на базі нового комплексу ідей і літературно-художніх понять, з яких народжувалися нові літературні рухи і напрями. Таким чином, періодизація історії літературних взаємовідносин пов'язана з проблемою періодизації літературних рухів, ширше – з проблемою основних періодів в історії руської і південнослов'янської культур”. (Мошин, 1963, с.29)

Згідно з В. Мошином, розвиток південно-східнослов'янських літературних зв'язків у X–на початку XV ст. пройшов чотири етапи: 1) X–XI ст. – перехід на Русь літературної спадщини Першої Болгарської держави; 2) XI–XII ст. – різке послаблення цих контактів, збереження лише вузьколокальних їх проявів епізодичного характеру;

3) XII–початок XIII ст. – руський книжно-літературний вплив на південних слов'ян;
4) XIII–XIV/початок XV ст. – поступове пожвавлення відносин, апогеєм якого став “другий південнослов'янський вплив”. Як видно, між етапами нема чітких рубежів, початок і кінець кожного з них накладаються один на одного, зливаються воедино. Власне так автор вдало показав наявність плавних переходів між “хвилями впливів”, інерційну силу припливів і відпливів.

У середині 70-х років XX ст. з загального потоку багатогранних вивчень південно-східнослов'янських, чи, правильніше було б сказати, російсько-південнослов'янських відносин, які в СРСР були дуже популярними, несподівано виокремилась і до того ж гучно заявила про себе проблема культурно-історичних зв'язків України з Болгарією. Представники молодого покоління вітчизняних учених, ознайомившись із відповідними працями російських та болгарських істориків, усвідомили потребу її фундаментальної й у хронологічному відношенні всеохопної постановки. Результат таких устремлінь не забарився – протягом лише двох років українська історіографія збагатилась двома монографіями Д. Степовика та П. Соханя, які подали загальну картину українсько-болгарських зв'язків від найдавніших часів й аж до XX ст., щоправда, під різними ракурсами.

Д. Степовик висвітлив історію взаємин між Україною та Болгарією в царині мистецтва (1975). Звичайно ж, величезний наратив, що охоплював понад десять віків, вимагав структурування матеріалу за певними періодами. Мистецтвознавець пішов шляхом екстраполяції загальноприйнятої тоді періодизації історії України на сферу українсько-болгарських мистецьких зв'язків. Середньовіччя в його викладі ділиться на дві частини: від V–VI ст. (заселення слов'янами Балканського півострова) до XIII ст. (монгольської навали та її деструктивних наслідків); з XIV й по кінець XVI ст. (період, позначений насамперед формуванням українського народу та проявами гуманістичних тенденцій у мистецькому житті як України, так і Болгарії).

Подібну стратегію обрав й автор другої праці П. Соханя (1976), який на широкому загальноісторичному тлі представив послідовний опис й аналіз конкретних проявів різнопланових історичних зв'язків між болгарським та українським народами, в тому числі релігійно-культурних. Їх витoki учений теж виводив ще з раннього середньовіччя, коли, за його словами, відбувалося “етнічне формування давньоруської – історичної попередниці російського, українського і білоруського народів – та давньоболгарської народностей” (1976, с.12); далі виділив контакти Київської Русі з Першою Болгарською державою. Окремими етапами – передумовами українсько-болгарських відносин – він назвав періоди візантійського панування в Болгарії та феодалного дроблення Русі (1976, с.28–29). “Другий південнослов'янський вплив” потрактований ним як закономірний апогей багатівікового розвитку означених зв'язків, адже тоді – на зламі XIV–XV ст. – знову ж таки, “Болгарія виступила своєрідною передаточною ланкою, через яку відбувалося сприйняття Руссю, як й іншими слов'янськими країнами, елементів візантійської культури, пристосованих до слов'янської основи у Болгарії” (1976, с.35). Подальші століття, від XV і до Нового часу включно, у висвітленні П. Соханя становили наступний відтинок взаємин українців з болгарями, позначений “боротьбою проти соціального та національного гніту” (1976, с.38).

Як бачимо, і Д. Степовику, і П. Соханю за допомогою періодизації вдалося значною мірою відділити українсько-болгарські зв'язки від російсько-болгарських відносин, показати їх окремішність і почасти самодостатність у загальному річищі південно-східнослов'янської культурної взаємодії. На той час це було, без перебільшення, визначним досягненням вітчизняної науки. До того ж, треба віддати належне українським

ученим, які за тогочасних умов достатньо зманеврували. Та все ж такий підхід до проблеми не залишився без критичної оцінки російських науковців (див.: Никитин, 1976).

Накопичення чималого фактичного матеріалу про художньо-мистецькі зв'язки Русі з балканськими країнами дедалі більше спонукало дослідників до його хронологічної систематизації. Чи не першим над цим задумався Г. Попов – він зауважив, що ця сфера культурного життя, на відміну від книжності й літератури, розвивалася нерозривно, без яскраво виражених зламів. З огляду на це, дослідник запропонував у питаннях періодизації опиратися передовсім на зміни у ставленні руських майстрів до балканського мистецького досвіду, що за результатами їх творчої діяльності добре простежуються як тенденції (1978, с.277).

Взявши за основу московський іконопис XV ст., Г. Попов виділив три етапи російсько-балканських мистецьких зв'язків: 1) перша третина XV ст. – характеризується конкретністю й інтенсивністю проявів, співпрацею прибулих з Балкан і місцевих руських майстрів; 2) середина XV ст. – відзначається культивуванням придворних форм мистецтва; 3) остання чверть XV ст. окреслюється творчим осмисленням балканського мистецького спадку (1978, с.289). Така періодизація, як видно, ґрунтується на переконанні, що XV ст. – це епоха становлення російської загальнонаціональної художньої школи, формування “общеруських традицій”. Відповідно, Москві присвоєно статус провідного художнього центру Русі, а заодно відведено головну роль у русько-балканських відносинах. Втім, спроби автора довести це, зокрема, на підставі пам'яток не тільки Москви, а й Пскова, Новгорода і Твері, непереконливі, бо показують лише істотні локальні особливості розвитку образотворчого мистецтва Північно-Східної Русі та значні відмінності сприйняття там балканських впливів.

У дослідженнях наступних десятиліть, з теперішнім часом включно, спостерігається ще більша тематична диференціація. Заглиблення у різні ділянки розглядуваної проблеми нечасто супроводжувалося переглядом усталених хронологічних міток крізь призму отриманих результатів. Розмірковуючи над специфікою російсько-болгарських відносин у часи Середньовіччя, болгарська дослідниця А. Мілтенова слушно зауважила, що кількість публікацій з проблеми постійно зростає, але їх автори вкрай рідко спеціально задумуються над вдосконаленням періодизаційної схеми; скажімо, книжно-літературна взаємодія зазвичай висвітлюється паралельно з історичною долею обох народів і з внутрішнім розвитком їхнього письменства (1999, с.182). Виняток становлять лише поодинокі дослідження.

На початку 80-х років А. Турилов виділив два підперіоди русько-південнослов'янських літературних зв'язків XV–початку XVI ст.: 1) кінець XIV–перша половина XV ст., коли основними культурними зв'язками Русі з Балканами були русько-болгарські, і 2) кінець XV–початок XVI ст. – на перший план вийшли уже русько-сербські контакти (1982, с.68–74)⁵. У пізніших публікаціях, зокрема у збірнику статей з історії середньовічної культури православних слов'янських народів, він виділив два “зближення національно-регіональних традицій на межі XII–XIII ст. («перший східнослов'янський вплив») і XIV–XV ст. («другий південнослов'янський вплив»)» (Турилов, 2010, с.2).

На те, що періодизація південно-східнослов'янських літературних зв'язків не збігається з періодизацією розвитку окремих слов'янських літератур, вказав І. Каліганов. На його думку, літературні пам'ятки, створені у IX–XIV ст. в Болгарії і Сербії, могли потрапити

⁵ У 2010 р. А. Турилов повторно опублікував цю статтю, зазначивши при тому, що основні її висновки залишаються в силі (Турилов, 2010, с.361).

на Русь значно пізніше – в XV, XVI і навіть XVII ст. Тож традиційний поділ південнослов'янських впливів на перший і другий стає проблематичним (Калиганов, 1988, с.64). Він також висловив сумнів у доцільності використання кліше “перший південнослов'янський вплив”, оскільки в XI–XIV ст. сербські оригінальні твори на Русь не потрапляли – на її письменство вплив мала лише болгарська література. Відтак, стосовно цього періоду є підстави констатувати тільки болгарський, а не південнослов'янський вплив (Калиганов, 1988, с.64).

Цікаві міркування висловила А. Мілтенова. Найважливішим чинником книжних контактів між південними та східними слов'янами у Середньовіччі вона визначила мову: “З точки зору історії культури, в реально-історичному контексті мова і культура нероздільні, оскільки мова виконує організуючу, структуруючу функцію в історії суспільства” (Милтенова, 1999, с.184). Саме тому тільки у світлі розвитку церковнослов'янської мови проглядається, на її думку, реальна основа русько-болгарських літературних зв'язків – два їх великі періоди: утвердження слов'янської писемності та “другий південнослов'янський вплив” (Милтенова, 1999, с.185). Всі інші ж етапи, наприклад, східнослов'янський вплив на болгарське та сербське книжно-літературне життя XII–XIII ст., притік південнослов'янських книжників на Русь у XV–XVI ст., в такому ракурсі виглядають як явища похідні.

Загалом же щодо книжно-літературних відносин практично монополюю надалі залишається періодизаційна схема Соболевського–Сперанського. Втім, не всі дослідники сприймають її через велику умовність і в багатьох відношеннях слабку обґрунтованість. Ще у 80-х роках проти її окремих моментів, а саме виокремлення періоду “другого південнослов'янського впливу”, виступили Д. Ворт (1983) та Л. Жуковська (1987). У наш час Р. Станков зробив спробу заперечити так званий “перший східнослов'янський вплив” на південнослов'янське книжно-літературне життя XII–XIV ст., потрактувавши його лише як недоведену гіпотезу, що має ненаукову, прагматичну мету “перенести культурний центр із слов'янського півдня (точніше з Болгарії) на слов'янський північний схід (точніше в Русь)...” (Станков, 2005).

У підсумку можемо констатувати, що проблема періодизації південно-східнослов'янської релігійно-культурної взаємодії в часи Середньовіччя залишається актуальною й потребує окремої і першочергової уваги. Критерії і загалом схеми хронологічних систематизацій матеріалу, розроблені попередніми поколіннями вчених, здебільшого застарілі, суперечливі й непеєднані. Їх продуктивна ревізія можлива лише за умови комплексного співставлення й узагальнення результатів дослідження усіх основних точок дотиків релігійно-культурного життя Русі та південнослов'янських країн. Крім того, в означеному контексті особливо помітними стають окремі часові проміжки, а саме друга половина IX–X ст., друга половина XI–кінець XII ст., друга половина XIII–перша половина XIV ст., друга половина XV–початок XVI ст., про які маємо дуже мало інформації, відтак, вони ніби губляться, випадають із загальних наративів. Відповідно, їх ґрунтовніше вивчення може скоригувати та деталізувати етапність цього складного і тривалого процесу. І, що не менш важливо, коли йдеться про Русь, особливо в часи пізнього Середньовіччя, вкрай важливо також зважати на локальні особливості її розвитку відповідно до кордонів держав (Московська держава, Велике князівство Литовське та Польське королівство), які існували на її теренах, та юрисдикційних меж розділеної Київської митрополії.

Список посилань

- Ангелов, Б. Ст., 1955. Из историята на руското книжовно проникване у нас (XI–XIV век). *Известия на Института за българска литература*, 3. София, с.37–65.
- Ангелов, Б. Ст., 1956. Из историята на руското културно влияние в България (XV–XVIII вв.). *Известия на Института за българска история*, 6, с.291–323.
- Ангелов, Б. Ст., 1958. К вопросу о начале русско-болгарских литературных связей. *Труды отдела древнерусской литературы*, 14, с.132–138.
- Венелин, Ю., 1856. *Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам*. Издание 2-е. Москва: Университетская Типография.
- Возняк, М. С., 1920. *Історія української літератури*, 1. Львів: Товариство “Просвіта”; 3 друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка.
- Ворт, Д., 1983. Так называемое “второе южнославянское влияние” в истории русского литературного языка. В: *IX Международный съезд славистов (Киев, сентябрь 1983). Резюме докладов и письменных сообщений*. Москва, с.222–223.
- Гнатюк, В., 1906. Зносини українців із сербами. В: *Науковий збірник, присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками, з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904)*. Львів: Видання Комітету; 3 друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка, с.373–408.
- Грушевський, М. С., 1992. *Історія України-Руси*, 3. Київ: Наукова думка.
- Грушевський, М. С., 1993. *Історія української літератури*, 2. Київ: Либідь.
- Грушевський, М. С., 1995а. *Історія України-Руси*, 6. Київ: Наукова думка.
- Грушевський, М. С., 1995б. *Історія української літератури*, 5/1. Київ: Либідь.
- Гудзий, Е. К., 1958. *Литература Киевской Руси и древнейшие инославянские литературы*. Москва: Издательство Академии наук СССР.
- Державин, Н. С., 1944. *Племенные и культурные связи болгарского и русского народов*. Москва: Издательство Академии наук СССР.
- Жуковская, Л. П., 1987. Грецизация и архаизация русского письма 2-й пол. XV–1-й пол. XVI в. (Об ошибочности понятия “второе южнославянское влияние”). В: Л. П., Жуковская, ред. *Древнерусский литературный язык в его отношении к старославянскому*. Москва, с.144–176.
- IV Международный съезд славистов. Материалы дискуссии*, 1, 1962. Москва: Издательство Академии наук СССР.
- Калиганов, И. И., 1988. Историко-литературные проблемы южнославянского влияния на Русь. В: *Славянские литературы: X Международный съезд славистов. София, 1988 г. Доклады советской делегации*. Москва: Наука, с.51–66.
- Лихачев, Д. С., 1958. *Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России* [доклад]. Москва: Издательство Академии наук СССР.
- Макарій, єпископ Винницький, 1857. *Історія Русської церкви*, 1. Санкт-Петербург: Типографія Імператорської Академії наук.
- Милтенова, А., 1999. Заметки по периодизации и специфике болгаро-русских книжных взаимоотношений. *Славянский альманах 1998*, с.181–189.
- Мошин, В. К., 1958. К истории взаимоотношений русской и южнославянской письменности. *Славяне*, 1, с.40–42.
- Мошин, В., 1963. О периодизации русско-южнославянских литературных связей X–XV вв. *Труды отдела древнерусской литературы*, 19, с.28–106.

Попов, Г. В., 1978. Периодизация русско-балканских связей XV в. (по материалам живописи и миниатюры). В: Н., Тодоров и др., ред. *Славянские культуры и Балканы*, 1. София: Издательство Болгарской академии наук, с.277–289.

Слово на акад. Дмитрий Лихачов пред Международния симпозиум “Търновска книжовна школа”, септември 1978 г., 2006. *За буквете – о писменехъ*, 24, с.7.

Снегаров, И., 1950. *Духовно-културни връзки между България и Русия през средните векове (X–XV в.)*. София: Синодално книгоиздателство.

Снегаров, И., 1953. *Културни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVIII в.* София: Синодално книгоиздателство.

Соболевский, А. И., 1894. *Южно-славянское влияние на русскую письменность в XIV–XV вв. Речь, читанная на годовичном акте Археологического института 8 мая 1894 года проф. А. И. Соболевским*. С.-Петербург: Типография М. Меркушева.

Сохань, П. С., 1976. *Очерки истории украинско-болгарских связей*. Киев: Наукова думка.

Сперанский, М. Н., 1960. *Из истории русско-славянских литературных связей*. Москва: Учпедгиз.

Сперанский, М., 1896. Дѣленіе русской литературы на периоды и влияния русской литературы на югославянскую. *Филологическія вѣстникъ*, 3–4, с.193–224.

Срезневский, И., 1867. Обзоръ материаловъ для славяно-русской палеографіи. *Журналъ Министерства народнаго просвещенія*, 133, с.76–115.

Станков, Р., 2005. Так называемое восточнославянское влияние на южнославянскую письменность в XII–XIV вв. и проблема древнейших славянских переводов с греческого. В: Х., Трендафилов, ред. *Преславска книжовна школа*, 8. Шумен: Университетско издателство “Епископ Константин Преславски”.

Степовик, Д. В., 1975. *Українсько-болгарські мистецькі зв'язки*. Київ: Наукова думка.

Тихомиров, М. Н., 1947. Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в. В: *Славянский сборник*. Москва: ОГИЗ, с.125–201.

Турилов, А. А., 1982. К вопросу о периодизации русско-южнославянских литературных связей XV–начала XVI вв. В: Н., Драгова, В. Д., Королук и др., ред. *Руско-балкански културни връзки през средновековието*. София, с.68–74.

Турилов, А. А., 2010. *Slavia Cyrillomethodiana: Источниковедение истории и культуры южных славян и Древней Руси. Межславянские культурные связи эпохи средневековья*. Москва: Знак.

Шафарик, П. И., 1848. *Разцвет славянской письменности в Болгарии*. Москва: Университетская Типография.

Шпик, І., 2014. *Болгарія і Південно-Західна Русь: релігійно-культурні відносини останньої чверті XIV–першої половини XVI ст.* Львів: ПАІС.

Reference

- Academic Dmytrii Lykhachov's speech at the International Symposium "Tyrnov Book School", september 1978, 2006. *Za bukvetе – o pismeneh'*, 24, p.7. (In Bulgarian)
- Angelov, B. St., 1955. From the history of Russian book influence in our country (XI–XIV century). *Bulletin of the Institute of Bulgarian Literature*, 3. Sofija, pp.37–65. (In Bulgarian)
- Angelov, B. St., 1958. From the history of Russian cultural influence in Bulgaria (XV–XVIII c.). *Bulletin of the Institute of Bulgarian History*, 6, pp.291–323. (In Bulgarian)
- Angelov, B. St., 1956. To the issue of the beginning of Russian-Bulgarian literary relations. *Works of the Department of Old Russian Literature*, 14, pp.132–138. (In Russian)
- Derzhavin, N. S., 1944. *Tribal and cultural relations of the Bulgarian and Russian nations*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR. (In Russian)
- Gudzij, E. K., 1958. *Literature of Kievan Rus and ancient non-Slavonic literature*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. (In Russian)
- Hnatyuk, V., 1906. Relations between Ukrainians and Serbs. In: *Scientific collection dedicated to Professor Mykhailo Hrushevskiy by students and supporters on the occasion of his ten years of scientific work in Galicia (1894–1904)*. L'viv: Vydannya Komitetu; Z drukarni Naukovoho Tov. im. Shevchenka, pp.373–408. (In Ukrainian)
- Hrushevs'kyj, M. S., 1992. *History of Ukraine-Rus*, 3. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukrainian)
- Hrushevs'kyj, M. S., 1993. *History of Ukrainian literature*, 2. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukrainian)
- Hrushevs'kyj, M. S., 1995a. *History of Ukraine-Rus*, 6. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukrainian)
- Hrushevs'kyj, M. S., 1995b. *History of Ukrainian literature*, 5/1. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukrainian)
- Kaliganov, I. I., 1988. Historical and literary problems of the South Slavic influence in Rus. In: *Slavic literature: X International Congress of Slavists. Sofia, 1988. Reports of the Soviet delegation*. Moskva: Nauka, pp.51–66. (In Russian)
- Lihachev, D. S., 1958. *Some tasks of studying the second South Slavic influence in Russia [report]*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. (In Russian)
- Makarij, yepyskop Vinnickij, 1857. *History of the Russian church*, 1. Sankt-Peterburg: Tipografija Imperatorskoj Akademii nauk". (In Russian)
- Miltenova, A., 1999. Notes on the periodization and specifics of the Bulgarian-Russian book relations. *Slavic Almanac for 1998*, pp.181–189. (In Russian)
- Moshin, V. K., 1958. *On the history of relations between Russian and South Slavic writing. Slavs*, 1, pp.40–42. (In Russian)
- Moshin, V., 1963. About the periodization of Russian-South Slavic literary relations in the XX–XV c. *Works of the Department of Old Russian Literature*, 19, pp.28–106. (In Russian)
- Popov, G. V., 1978. Periodization of Russian-Balkan relations in the XV c. (based on materials of painting and miniature). In: N., Todorov and others, eds. *Slavic cultures and the Balkans*, 1. Sofija: Izdatelstvo na B'lgarskata akademija na naukite, pp.277–289. (In Russian)
- Shafarik, P. I., 1848. *The heyday of Slavic writing in Bulgaria*. Moskva: Universitetskaja Tipografija. (In Russian)
- Shpyk, I., 2014. *Bulgaria and South West Rus: religious and cultural relations of the last quarter of the XIV–the first half of the XVI c.* L'viv: PAIS. (In Ukrainian)

- Snegarov, I., 1950. *Spiritual and cultural relations between Bulgaria and Russia in the Middle Ages (X–XV c.)*. Sofija: Sinodalno knigoizdatelstvo. (In Bulgarian)
- Snegarov, I., 1953. *Cultural and political relations between Bulgaria and Russia in the XVI–XVIII c.* Sofija: Sinodalno knigoizdatelstvo. (In Bulgarian)
- Sobolevskij, A. I., 1894. *South Slavic influence on Russian writing in the XIV–XV centuries. The report read at the conference of the Archaeological Institute on May 8, 1894 by Prof. A. I. Sobolevskiy*. S.-Peterburg, Tipografija M. Merkusheva. (In Russian)
- Sohan', P. S., 1976. *Essays on the history of Ukrainian-Bulgarian relations*. Kiev: Naukova dumka. (In Russian)
- Speranskij, M. N., 1960. *From the history of Russian-Slavic literary relations*. Moskva: Uchpedgiz. (In Russian)
- Speranskij, M., 1896. The division of Russian literature into the periods and the influence of Russian literature on the Slavic South one. *Philological Bulletin*, 3–4, pp.193–224. (In Russian)
- Sreznevskij, I., 1867. Review of materials for the Slavic-Russian paleography. *Journal of the Ministry of National Education*, 133. (In Russian)
- Stankov, R., 2005. The so-called East Slavic influence on South Slavic writing in the XII–XIV c. and the problem of ancient Slavic translations from Greek. In: H., Trendafilov, ed. *Preslav book school*, 8. Shumen: Universitetsko izdatelstvo "Episkop Konstantin Preslavski". (In Russian)
- Stepovyk, D. V., 1975. *Ukrainian-Bulgarian art relations*. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukrainian)
- Tihomirov, M. N., 1947. Historical relations between the Russian people and the southern Slavs from ancient times until the middle of the XVII c. Slavic collection. Moskva: OGIZ, pp.125–201. (In Russian)
- Turilov, A. A., 1982. To the issue of the periodization of Russian-South Slavic literary relations of the XV–the beginning of the XVI c. In: N., Dragova, V. D.? Koroljuk and others, eds. *Russian-Balkan cultural relations in the Middle Ages*. Софія, pp.68–74. (In Russian)
- Turilov, A. A., 2010. *Slavia Cyrillomethodiana: Sources studies of history and culture of the southern Slavs and Ancient Rus. Inter-Slavic cultural relations of the Middle Ages*. Moskva: Znak. (In Russian)
- Venelin, Ju., 1856. *Ancient and current Bulgarians in their political, popular, historical and religious attitude towards Russians*. 2nd Edition. Moskva: Universitetskaja Tipografija. (In Russian)
- Voznyak, M. S., 1920. *History of Ukrainian literature*, 1. L'viv: Tovarystvo "Prosvita"; Z drukarni Naukovoho Tov. im. Shevchenka. (In Ukrainian)
- Wort, D., 1983. *IX International Congress of Slavists (Kiev, September 1983). Summary of reports and written messages*. In: *IX International Congress of Slavists (Kiev, September 1983). Summary of reports and written messages* Moskva, pp.222–223. (In Russian)
- Zhukovskaja, L. P., 1987. Hellenization and archaization of Russian writing of the 2nd half of the XV–the 1st half of the XVI c. (On the fallacy of the concept of "second South Slavic influence"). In: L. P., Zhukovskaja, ed. *Old Russian literary language in its relation to Old Slavonic*. Moskva, pp.144–176. (In Russian)
- IV International Congress of Slavists. Discussion materials*, 1, 1962. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. (In Russian)

PERIODIZATION OF SOUTH-EAST SLAVIC RELIGIOUS AND CULTURAL INTERACTION IN THE MIDDLE AGES: OVERVIEW OF MAIN APPROACHES

Igor SHPYK

*Ivan Franko National University in Lviv
1, Universytetska str., Lviv, 79000
The Institute of Slavonic Studies
Chair of history Central and Eastern Europe
e-mail: i-shpyk@ukr.net*

Abstract

Background: The deepening of knowledge about the religious and cultural links between the southern and eastern Slavs during the Middle Ages requires deep scientific reflection, comprehensive understanding of all the best practices, especially from the point of view of modern methodological approaches. It has been done a lot at the level of narrow specializations, codicology, philology, paleography, art criticism, but in general, the significant changes have not happened in summarizing the results of these various studies, which makes it impossible to create a clearer picture of the process as a whole, in motion and variety of manifestations. An important step in this direction should be the development of general periodization, which would take into consideration the key phenomena not only of literary and literary life, but also of all other spheres of these relations. An important step in this direction should be the development of general periodization, which would take into consideration the key phenomena not only of book and literary life, but also of all other spheres of these relations.

Purpose: Taking into account the vastness of the research topic, it is worth noting that the author does not aim to deeply and comprehensively analyze all the works that in one way or another determine the chronology of the main stages of medieval religious and cultural relations between the Orthodox Slavs. Many of these publications, moreover, express their views on the temporal markers of the process in question, which largely coincide with already established periodization (sometimes partially modified by binding to the turning points of the history of the Balkan countries, or Rus, or taking into consideration specific features of the interaction process itself). Therefore, the object of our consideration was only those works that were most important for the development, supplementation, concretization or change of the periodization of the Southeastern Slavic relations in the Middle Ages as a whole or in some of its stages; as well as those that contain important considerations and remarks regarding the dating of the underlying phenomena of the process.

Results: The problem of the periodization of South-East Slavic religious-cultural interaction during the Middle Ages remains actual and needs special and priority attention. The criteria and, in general, the schemes of chronological systematization of the material, developed by previous generations of scientists, are largely outdated and contain conflicting and incompatible points. Their productive revision is possible only if a comprehensive comparison and generalization of the results of the study of all major points of contact between the religious and cultural life of Rus and the South Slavic countries. In addition, in this context, time periods are particularly noticeable, such as the second half of the IX–X c., the second half of the XI – the end of the XII c., the second half of the XIII – the first half of the XIV c., the second half of the XV – the beginning of the XVI c. of which we have too little information, so they seem to be partly lost, fall out of general narratives. Accordingly, a more thorough study of them is potentially able to adjust and refine the stages of this complex and time-consuming process. And, importantly, when it comes to Rus, especially during the late Middle Ages, it is also very important to take into account the local features of its development, in accordance with the borders of the states (Moscow State, Grand Duchy of Lithuania and the Polish Kingdom) that existed in its territory as well as the jurisdictional boundaries of the divided Kyiv Metropolitanate.

Keywords: periodization schemes, religious and cultural relations, the Middle Ages, the southern and eastern Slavs, Rus, Bulgaria, Serbia.